

ҒТАХР 03.20.00

**ГУРЬЕВ УЕЗИНДЕ 1923-1927 ЖЫЛДАРЫ АЗАМАТТАРДЫ САЙЛАУ
ЖӘНЕ САЙЛАНУ ҚҰҚЫНАН АЙЫРУ ШАРАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ****Нағымов Шаһман^{1*}**

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университетінің профессоры. E-mail: waxman45@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада тоталитарлық режимнің өз халқына қарсы бағытталған қысымшылық саясаты құрамында ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының бірі-азаматтарды сайлау құқығынан айыру болғандығы зерделенеді. Сайлау құқығынан айыру 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының арасында пайда болып, 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылып, адам құқығын аяққа басқандығы дәйектеледі.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, сайлау құқығынан айыру.

IRSTI 03.20.00

**MEASURES TO DEPRIVE CITIZENS OF THE RIGHT TO BE ELECTED AND ELECTED
IN GURYEV COUNTY IN 1923-1927 AND ITS CONSEQUENCES****Nagymov Shahman^{1*}**

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov. E-mail: waxman45@mail.ru

Abstract. The article examines the fact that one of the measures carried out by the totalitarian regime for many years as part of a repressive policy directed against its people was the deprivation of the right to vote of citizens. Deprivation of suffrage arose among the Soviet leadership shortly after the October Revolution of 1917, and in July 1918, deprivation of the right to vote for belonging to a certain class or social group was enshrined in a special article of the first Constitution of the RSFSR. This norm remained until the mid-1930s. It is noted that the deprivation of the right to vote of citizens lasted 18 years and suppressed human rights.

Key words. Political repression, totalitarianism, deprivation of suffrage.

МРНТИ 03.20.00

**МЕРЫ ПО ЛИШЕНИЮ ГРАЖДАН ПРАВА ИЗБИРАТЬ И БЫТЬ ИЗБРАННЫМИ
В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ В 1923-1927 ГОДАХ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ****Нагимов Шаһман^{1*}**

¹Кандидат педагогических наук, профессор Атырауского университета им. Х. Досмухамедова. E-mail: waxman45@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье изучается, что одной из мер, которую тоталитарный режим на протяжении многих лет систематически проводил в составе гнетущей политики, направленной против своего народа, было лишение граждан избирательных прав. Лишение избирательных прав возникло у советского руководства вскоре после Октябрьской революции 1917 г., а в июле 1918 г. лишение права голоса за принадлежность к определенному классу или социальной группе было закреплено в специальной статье первой Конституции РСФСР. Эта норма

сохранялась до середины 1930-х гг. Отмечается, что лишение граждан избирательных прав растянулось на 18 лет и повлияло на права человека.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, лишение избирательных прав.

Кіріспе. ҚР президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде мемлекеттік комиссия құрылып, ол өңірлік комиссиялар арқылы өзінің жұмысын бастаған болатын. Мемлекеттік комиссия белгілеген саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың сегіз бағытының бірі – XX ғасырдың 20-30 жылдары азаматтарды сайлау және сайлану құқынан айырудың нәтижесінде зардап шеккен тұлғаларды ақтау болып табылады. 2021 жылдың мамыр айында Нұрсұлтан қаласында өткен саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның семинарында өзге де құрбандармен қатар сайлау құқығынан айырылған азаматтарда толық ақтауға жатқызылатынын атап көрсетілген болатын. Соны ескере отырып, Атырау өңірінде 20-30 жылдары азаматтарды сайлау құқығынан айыру шаралары мен олардың қарапайым халыққа тигізген зардаптары туралы зерттеу қортындыларын оқушы назарына ұсынбақпыз.

Кеңес Одағында қалыптасқан тоталитарлық режимнің өз халқына қарсы бағытталған қысымшылық саясаты құрамында ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының бірі – азаматтарды сайлау құқығынан айыру болып табылды. Одақ халқын таптарға бөлуге негізделген бұл қатыгез идея 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының арасында пайда болды, ал 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. 1936 жылғы Конституцияға сәйкес, елдің барлық азаматтары, есі ауысқан және қамауда отырғандарды қоспағанда, бірдей сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылды. Бұл шара қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралына айналды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның саяси және әлеуметтік жағдайына бірқатар шектеулер тудырды. Сайлау құқығынан айырылған адамдар (айырылғандар) «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) сайлау құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессивті әрекеттер үшін негіз болды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру мәселесінің тарихы өте аз зерттелген тақырыптардың бірі болып табылады. XX-ғасырдың 20-30 жылдары А.В. Владимирскийдің, Г.С. Гурвичтің, И.С. Игнатъевтің, П.А. Зайцевтің еңбектері жарық көрсе, 80-90 жылдары шетелдік ғалымдар Э.Киммерлинг, Ш. Фицпатрик, Г. Алексуполос зерттеді. Республика бойынша бұл мәселені тұңғыш зерттеген ғалымдардың бірі Ш. Нағымұлының «Лишение избирательных прав некоторых категорий граждан Атырауского края Советским государством в 20-е годы XX века» атты тарауы «Атырау өлкесі XX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты кітабында, «Атырау өлкесінде азаматтарды сайлау құқығынан айыру» атты мақаласы «Қазақ тарихы» журналында 2021 жылы, «Өткен тарих – келешекке ескерту» атты мақаласы «Егемен Қазақстан» газетінде 2021 жылдың 9 қыркүйегінде, «Лишение избирательных прав граждан: как это было?» атты мақаласы 2021 жылдың 27 мамырында «Прикаспийская коммуна» газетінде, «Саяси сенімсіз... олар кімдер?», 2022 жылдың 31 мамырында «Атырау» газетінде жарияланды.

Талқылау. Зерттеу жұмысының мақсаты – архив материалдарының негізінде Атырау облысы бойынша XX ғасырдың 20-30 жылдары сайлау құқынан айырылған азаматтардың бәрінің тізімін жасай отырып, ол адамдарды ақтау үшін мемлекеттік комиссияның және ҚР прокуратурасының құзырына жіберу болып табылады.

Осы мақсатты орындау барысында төмендегі міндеттерді жүзеге асырылады:

- 1936 жылы СССР-дың Конституциясы қабылданға дейін Қазақстанда және Атырау облысында азаматтарды сайлау құқынан айыру шараларының барлық мән жайы анықталатын болады.

- Атырау облысы бойынша сайлау құқынан айырылған азаматтардың барлық санаттары анықталады.

- Атырау облысы бойынша сайлау құқынан айырылған азаматтардың көрген қорлығы мен азаптары толық анықталып, оларды ақтаудың қажеттігінің күмән туғызбайтындығы дәлелденетін болады.

Кеңес Одағында қалыптасқан тоталитарлық режимнің өз халқына қарсы бағытталған қысымшылық саясаты құрамындағы ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының бірі- азаматтарды сайлау құқығынан айыру болып табылады. Одақ халқын таптарға бөлуге негізделген бұл қатыгез идея 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының арасында пайда болды, ал 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді (РМҚСТА, 17). Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. 1936 жылғы Конституцияға сәйкес, елдің барлық азаматтары, есі ауысқан және қамауда отырғандарды қоспағанда, бірдей сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылды (Выборы 1928: 216). Бұл шара қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралына айналды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның саяси және әлеуметтік жағдайына бірқатар шектеулер тудырды. Сайлау құқығынан айырылған адамдар (айырылғандар) «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) сайлау құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессивті әрекеттер үшін негіз болды.

Мәселенің тарихы былай басталған: 1918 жылғы 10 шілдеде V бүкілресейлік Кеңестер съезі қабылдаған РСФСР Конституциясының 23-бабында: «жұмысшы табының және РСФСР социалистік революциясының мүдделерін басшылыққа ала отырып, жеке адамдар мен жекелеген топтарды сайлау құқынан айыру керек» делінген (Документы свидетельствуют, 1989: 502).

РСФСР Конституциясының 65-бабында сайлауға және сайлануға құқығы жоқ азаматтардың төмендегі санаттары көрсетілген болатын:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;
- б) қандай да түрде қиын емес табыс табатын адамдар: капиталдан пайыздар, мүліктен түсімдер алатын және т. б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) монахтар мен діни қызметшілер;
- д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері;
- е) пайдакүнемдік және ар-намысқа кір келтіретін қылмыстар үшін сотталған адамдар;
- ж) ақыл-есі кем және ақыл-есі кем деп белгіленген тәртіппен танылған адамдар;

Аталған кезеңде Атырау өлкесінде бұл шара жергілікті билік тарапынан өте ыждағатты түрде, ешқандай ымыраға келмей жүргізілген. Атырау облыстық мемлекеттік архивінің материалдарын талдау көрсеткендей, жергілікті билік сайлау құқығынан айырылған адамдарға қатысты «жарамсыз элементтер» деген лақап ат ойлап тауып, содан кейін оны өздерінің жымысқы әрекеттері үшін сәтті қолданыпты. Мысалы, № 3 Қордың № 3 ісінде сайлау жөніндегі уәкіл В. Липатовтың 1923 жылы Гурьев округінің Редутск, Яманқала, Зеленый және Самар болыстарындағы азаматтарды сайлау құқығынан айыру шараларына байланысты баяндамасы сақталған, онда ол «жарамсыз элементтер» туралы мәліметтерді жиі келтіреді. Баяндаманың бірінші бетінде В. Липатов ол Зеленый болысының Өрлік ауылында 20 азаматтың анықталғанын жазады, оның пікірінше, олар «жарамсыз элементтер» қатарына кіреді, өйткені олар байлар мен билер, көпестер, молдалар. Әрі қарай ол Жаманқала болысы туралы мәліметтерді келтіре отырып, былай деп жазады: «Жұмыс дәл осындай тәртіппен жүргізілді. Мұнда бірінші кезекте жарамсыз элементті әшкерелеу РКП(б) ұяшығы және аталған болыс селоларында тұратын аудандық партия комитетінің жекелеген мүшелері арқылы жүргізілді. Сонымен қатар, бұл жұмыс шаруалардың ең кедей қабатының саналы элементінің қатысуымен жүргізілді. Нәтижесінде Карманово селосы бойынша 12 азамат, Бақсай селосы бойынша 26 және Жаманқала селосы бойынша РКП ұяшығы мүшелерінің және ең кедей халықтың көмегімен 49 «жарамсыз элементке» жататын адамдар, сол сияқты асыраудағы (иждивенцы) адамдар анықталды (АОМА, 2: 3).

Самара болысы бойынша одан әрі жұмыс сол жоспар бойынша жүргізілді. РКСМ №13 ұяшығы мүшелерінің және РКП (б) жекелеген мүшелері мен кандидаттардың, сондай-ақ қырғыздардың (қазақтарды осылай атаған) арасындағы кедейлердің жәрдемімен жазалауға сәйкес Қосарал ауылы бойынша азаматтардың арасынан 21 жарамсыз элементі, Новобогатинск селосы бойынша азаматтардың 14, Жалғансай ауылы бойынша азаматтардың 10 жарамсыз элементі анықталды, Кеңарал ауылы бойынша кеңес арқылы 13, Танки кеңесі бойынша 8, Сарайшық ауылдық кеңесі бойынша 24 және Бақсай кеңесі бойынша 14 сондай адам анықталды. Сонымен қатар Редут селосы бойынша РКП ұяшығының күшімен 47 жарамсыз элементтер, Кандауыр селосы бойынша 36 адам анықталды, жеке тұрғындардың арасынан 14 қырғыз байы «жарамсыз элементтерге» жатқызылды. Содан кейін барлық анықталған «жарамсыз элементтер» сайлау тізімінен жергілікті кеңестерде шығарылды» (АОМА, 2: 4).

№ 2 қордың «Кеңеске сайлау құқығынан айырылған адамдарға арналған материалдар» деп аталатын №6 ісінде Редут селосы бойынша жарамсыз элементтердің тізімі берілген, оларды 1923 жылғы 24 тамыздағы жағдай бойынша № 2 партия ұяшығының мүшелері анықтаған.

Айта кету керек, сайлау құқығынан айыратын адамдарды анықтаған кезде Кеңес өкіметінің өкілдері «жарамсыз элементтер» деп өздері анықтаған азаматтардың ең күрделі және ақылға сыймайтын санаттарын ойлап тапты. Мысалы, Редут селосы бойынша «жарамсыз элементтер» тізіміне 45 азамат кірді. Негізінен, дәлірек айтқанда, олардың 95 %-ы орыс ұлтының азаматтары еді. Соған қарамастан, олардың 13-і орыс қоғамында ешқашан «ақсақалдар» болмаса да, бәрібір «ақсақалдар» санатына жатқызылды. Әдетте, «ақсақалдардың» тек қазақ қоғамында ғана болғандығын шенеуніктер әдейі ескермеген. Қазақтардың арасында олар өте құрметті адамдар болып есептелген. Ақсақалдар негізінен орта жастан асқан, өздерінің биік парасатымен үлкен бедел жинаған адамдар, қазақ тілінен тікелей аударғанда «сақалдары ақ адамдар». Ал кеңестік биліктің пікірінше, «ақсақалдар» жағымсыз адамдар болды және сол үшін оларды сайлау құқығынан айырды. Сайлау құқығынан айырылатын адамдардың тізімінде «ақсақалдардан» басқа кеңес үкіметіне қарсы адамдар, қанаушылар, ескіге сенушілер, кулактар, саудагерлер, маклерлер мен терішілер, песірлер, өсекшілер сияқты азаматтар санаттары белгіленген. Бұлардан өзге, ежелден халыққа аса пайдалы мамандық иелері болып табылатын малшылар, қасапшылар, саудагерлер сияқты жеке шығармашылық кәсіп өкілдерінің қудалауға ұшырағаны таңқаларлық.

Редут селосы бойынша аталған тізімнен басқа, 1923 жылғы 29 тамызда 5 күннен кейін жасалған сол елді мекенде тұратын жарамсыз элементтердің тағы бір тізімі берілген.

Сайлау құқығынан айырылуы тиіс азаматтарды анықтау үшін РКП(б) уездік комитеті Бүкілодақтық заңнамалық актілер негізінде жасалған наказ деп аталатын құжат әзірледі.

Кеңестік органдардың жоғарыдан түсірген осынау құжатсымағымен қаруланған жергілікті шенеуніктер 1923 жылдан 1928 жылға дейін «жарамсыз элементтерді» анықтауға құлшына кірісіп, Атырау өлкесінде сайлау құқықтарынан айырылғандардың бірнеше тізімін жасақтады. Бұған Атырау мемлекеттік мұрағатының №2, №4 қорларының материалдары дәлел. №2, №4 қорларды талдау нәтижесі 1927 жылы Гурьев уезі бойынша «айырылғандардың» тізіміне барлығы 2307 адам кіргенін көрсетті. Олар: Гурьев қаласы бойынша – 352 адам; Плотовинск а/кеңесі бойынша – 19 адам; Соколин болысы бойынша – 165 адам; Қызылқоға болысы бойынша – 274 адам; Саркөл болысы бойынша – 105 адам; Есбол болысы бойынша – 160 адам; Доссор кәсіпшілігі бойынша – 102 адам; Редут болысы бойынша – 72 адам; Ақжал болысы бойынша – 28 адам; Тополинск болысы бойынша – 101 адам; Ембі-Атырау болысы бойынша – 119 адам; Қарасамар болысы бойынша – 99 адам; Рақуша болысы бойынша – 99 адам, Ембі болысы бойынша саны 224 адамды құрады (АОМА, 2: 6).

Гурьев уезі бойынша азаматтардың келесі санаттары «айырылғандардың» қатарына жатқызылды:

1. Диірмендері бар өнеркәсіпшілер – 3;
2. Саудагерлер – 22;
3. Өнеркәсіптік шұжық өндірушілер – 3;
4. Мердігерлер – 3;
5. Бұрынғы саудагерлер – 47;
6. Бұрынғы офицерлер – 27;

7. Асырауда отырғандар (иждивенцы) – 908;
8. Патша шенеуніктері – 5;
9. Діни қызметкерлер – 16;
10. Бұрынғы приставтар – 2;
11. Псалом жыршылары – 2;
12. Молдалар – 284;
13. Кулактар-эксплуататорлар – 329;
14. Әкімшілік жер аударылғандар – 1;
15. Бұрынғы мердігерлер – 1;
16. Бұрынғы полицейлер – 5;
17. Есуастар – 25;
18. Болыс билеушілері – 25;
19. Сотталғандар – 17;
20. Күзетшілер – 1;
21. Бақсылар – 23;
22. Бұрынғы судьялар – 7;
23. Монахтар – 103;
24. Сиқыршылар – 7.

Сайлау құқығынан айыруға жататын азаматтарды анықтау үшін жергілікті билік 1923 жылы осы іс-шараны өткізу жөніндегі нұсқаулық негіз ретінде қызмет еткен төмендегі құжатты – аманатты әзірледі (АОМА, 2: 3).

Аманат

Аудандық уездік атқару комитетінің алдағы сайлауға дайындық жұмыстарын жүргізу жөніндегі уәкіліне:

Уәкілдердің міндеті-төмендегі сенімсіз элементтерді анықтау және есепке алу:

1. РСФСР Конституциясының 63-бабына сәйкес белсенді және пассивті сайлау құқығын пайдаланбайтын элементтер.

2. Сайлау құқығын пайдаланатын, бірақ сенімдері мен іс-әрекеттері бойынша Кеңеске қарсы және ауыл буржуазиясының мүдделерін көздейтін элементтер: кулактар, байлар (бай) және т.б.

3. Біріншіден, Кеңес өкіметі идеяларына деген адалдығын және екіншіден, еңбекке қабілеттіліктерін негізге ала отырып, кеңестерге сайланатын элементтерді ескеру қажет: оларды жұмысшылар, кедей және батрак тұрғындар, революциялық жастар, бұрынғы Қызыл Армия жауынгерлері және теңдік алған әйелдер арасынан анықтау керек.

4. Болыстық атқару комитеті мен ауылдық Кеңестердің құрамын олардың жұмыс қабілеттілігі мен Кеңес өкіметіне деген адалдығы тұрғысынан тексеріңіз, бірақ сөзбен емес, іс жүзінде олардың жұмысқа деген жан-жақты көзқарасын анықтаңыз: белгілі бір тапсырмаларды орындау кезінде қандай әдістер мен тәсілдер қолданылды, бастама көтерді ме, жоқ па, іс жүзінде қандай-да бір міндеттерді орындау кезінде формальды түрде қарады ма; жеке өзімшілдік мүдделерімен билікке бет бұрды ма (бұл элемент әсіресе зиянды). Осы мақсатта ауылдық Кеңестердің, болыстық атқару комитетінің іс қағаздарына жедел түрде тексеру жүргізу құқығы беріледі.

5. Билер мен ақсақалдарды есепке алу: билердің патша кезінде болыс билеушілері, болыс пәсірлері, ауыл старшиналары, халық судьялары болғанын, ал ақсақалдардың болыста немесе ауылда лауазымды атқармаса да, бірақ лауазымды тұлғаларға және олар арқылы басқару ісіне қатысатын беделді әрі сауатты ықпалы бар адамдар екенін түсіну керек.

Бұл адамдар, яғни билер де, ақсақалдар да Конституцияның 65-бабы бойынша олар сайлау құқығын пайдаланбайтын деп саналмайды, бірақ олардың сенімдері мен іс-әрекеттері бойынша Кеңеске қарсы мүдделерді көздейтін элементтер екенін ескеруіңіз керек. Дала шенеуніктерінің әрекеті паракорлық болғанына күмән жоқ, бұл адамдар аз ғана жағдайларды қоспағанда, өздеріне пайда табумен айналысқанын ескеріңіз. Оларды бірінші жағынан паракорлықтың ошағы, реакцияшыл ретінде, өз іс-әрекеттерімен беделін түсірген адамдар ретінде, ал екінші жағынан, миы мен сүйектеріне дейін бүлінген және кертартпалықтың, надандықтың және басқа да артта қалған көзқарастардың рухымен қаныққан бұрынғы орыс шенеунігі ретінде санау керек, сондықтан мұндай элементтерді ерекше сүзгілеуден өткізу

керек. Ақсақалдардың, билердің арасында адал, ар-ожданмен жұмыс істейтіндер бар, бірақ сіз оларды паразиттерден ажыратып, Кеңес өкіметі өзінің жеке пайдасы мен әл-ауқатын халықтың мүдделерінен жоғары қоюымен күресетінін дәлелдеуіңіз керек.

6. 1920, 1921 және 1922 жылдары дауыс беру құқығынан айырылғандардың тізімдерін ашық және жасырын түрде, қайта сайлау кезінде азаматтардың Жалпы жиналыстарына рұқсат беру жағдайларын өз жолдарыңызбен тексеріңіз. Бұл жерде, әрине, бірінші кезекте үгіт-насихат, болыс пен ауыл арасындағы рулық күрес кезінде рулық сезімдерді қоздыру арқылы саналы емес массаға шебер көзқарас маңызды рөл атқарады: байлар, билер және басқалар, оларды өз ыңғайларына қайта бағдарлап, кеңестік билік үшін идеологиялық тұрғыдан белгілі бір дәрежеде қиындық әкелгенін ескеріңіз. Сайлау құқықтарынан айыратын адамдарды анықтау үшін мынадай шаралар қолданылсын:

1. Бұл жұмыста комячейкаларға жергілікті тұрғындарға тартып, жекелеген мүшелерді өзі білетін болыс бойынша тізім жасауға немесе осындай адамдар туралы мәлімет беруге міндеттейді.

2. Кеңестердегі қызметкерлерден кедейлер мен жастардың саналы бөлігін тарту, олармен әңгімелесу, оларды саналылыққа шақыру, сондай-ақ мұнай, балық аулау саласы жұмысшыларын пайдалану талап етіледі.

3. Уездегі (аудандық)қырғыз интиллегенциясын өздері жақсы білетін болыс бойынша сайлау құқығын пайдаланбайтындар туралы дербес мәлімет беруге міндеттейді.

4. Әдетте көптеген бай адамдар сайлау тізімдеріне өздерін орта шаруа деп көрсетуге тырысатынына назар аударыңыз, бұл құбылысты барлық болыстарда кездестіруге болады. Дінге, ұлтқа, отырықшылыққа және т.б. қарамастан, кеңеске сайлау және сайлану құқығын мыналар пайдаланады:

а) Барлық қоғамдық пайдалы еңбек түрлерімен айналысатын адамдар, сондай-ақ бірінші кезекте өндірістік еңбек мүмкіндігін қамтамасыз ететін үй шаруашылығымен айналысатын адамдар: қандай да бір түрде өнеркәсіпте, саудада, ауыл шаруашылығында еңбек ететін жұмысшылар мен қызметкерлер.

Табыс табу үшін жалдамалы еңбекті пайдаланбайтын шаруалар мен казактар-фермерлер.

б) Кеңес Армиясы мен флотының сарбаздары.

в) 64-баптың 1 және 2-тармақтарында саналмаған санаттарға кіретін, қандай да бір дәрежеде еңбекке қабілеттілігінен айырылған азаматтар.

65-бап бойынша: сайланбайды және сайлана алмайды немесе кем дегенде олар келесі санаттардың біріне кіреді:

а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;

б) еңбексіз табыста тұратын адамдар, капиталдың қандай да бір пайызын алатындар (кәсіпорындардың кірісі, мүліктен түсетін түсімдер және т. б.);

в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;

г) діни монахтар мен діни қызметкерлер;

д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, жандармдар мен күзетшілердің арнайы корпусы, сондай-ақ Ресейде билік еткен топ мүшелері;

е) Есі ауысқан немесе ақыл-есі кем деп танылған, сол сияқты бағымдағы адамдар;

ж) заңда немесе сот үкімінде белгіленген пайдакүнемдік қылмыстар үшін сотталған адамдар;

Үкілдер өз жұмысы бойынша барлық материалдарды егжей-тегжейлі баяндамалармен сайлау өткізу жөніндегі комиссияға ұсынуы тиіс

РКП(б) уездік комитетінің хатшысы (Өтеулиев)

Уезд Атқару Комитетінің Хатшысы: (Сарин) (АОМА, 2: 3).

Осындай құжатпен қаруланған жергілікті шенеуніктер өз халқына қарсы репрессиялық шаралар қабылдауға асыға кірісті. Байлар, билер, ақсақалдар, дінге қызмет етушілер сайлау құқығынан айырылып қана қоймай, кейінірек олардың ақ адал еңбекпен жинаған мал мен мүлкі тәркілеуге ұшырап, өздері отбасыларымен бірге жер аударылды. Гурьев уезінде азаматтарды сайлау құқынан айыру кезінде жергілікті шенеуніктер шамадан тыс әділетсіздіктер мен асыра сілтеушіліктерге жол берді. Олар жоғарыда келтірілген «аманаттың» онсыз да аса қатал баптарынан тыс әрекеттерге ешқандай себепсіз барғандығын архив құжаттарынан анықтадық. Мысалы, «Аманаттың» 5-ші бабында билер мен ақсақалдарға

байланысты былай делінген: «Билер мен ақсақалдарды есепке алу: билердің патша кезінде болыс билеушілері, болыс песірлері, ауыл старшиналары, халық судьялары болғанын, ал ақсақалдардың болыста немесе ауылда лауазымды атқармаса да, бірақ лауазымды тұлғаларға және олар арқылы басқару ісіне қатысатын беделді әрі сауатты ықпалы бар адамдар екенін түсіну керек. Бұл адамдар, яғни билер де, ақсақалдар да Конституцияның 65-бабы бойынша олар сайлау құқығын пайдаланбайтын деп саналмайды, бірақ олардың сенімдері мен іс-әрекеттері бойынша Кеңеске қарсы мүдделерді көздейтін элементтер екенін ескеруіңіз керек. Дала шенеуніктерінің әрекетінде паракорлық болғанына күмән жоқ, бұл адамдар аз ғана жағдайларды қоспағанда, өздеріне пайда табумен айналысқанын ескеріңіз. Оларды бірінші жағынан паракорлықтың ошағы, реакцияшыл ретінде, өз іс-әрекеттерімен беделін түсірген адамдар ретінде, ал екінші жағынан, миы мен сүйектеріне дейін бүлінген (до мозга костей) және кертартпалықтың, надандықтың және басқа да артта қалған көзқарастардың рухымен қаныққан бұрынғы орыс шенеунігі ретінде санау керек, сондықтан мұндай элементтерді ерекше сүзгілеуден өткізу керек. Ақсақалдардың, билердің арасында адал, ар-ожданмен жұмыс істейтіндер бар, бірақ сіз оларды паразиттерден ажыратып, Кеңес өкіметі өзінің жеке пайдасы мен әл-ауқатын халықтың мүдделерінен жоғары қоюымен күресетінін дәлелдеуіңіз керек».

Бірақ, іс жүзінде бірде бір бай да, би де, ақсақал да сайлау құқына ие бола алмаған, олардың бәрін бас көздеріне қарамай сайлау құқынан айырып, кейін уақыты келгенде мал-мүліктерін тәркілеп, өздерін отбасыларымен бірге өзге өңірлерге жер аударып жіберген. Атырау облыстық мемлекеттік архивінің № 2 қорының азаматтарды сайлау құқынан айыру туралы материалдары жинақталған істерінен жергілікті байларға байланысты толып жатқан әлімжеттіліктер мен шетке шығару деректерін кездестірдік. Қазақ байлары өздерінің айналасына, ағайын-тумасы мен жұртшылыққа үнемі көмектесіп отырғанын, оларды өздерінің малдарымен асырағанын кеңестік билік ешқандай есепке алмай, сол жылдары қалыптасқан стереотипке сай қанаушы үстем таптың өкілдері ретінде қатаң жазаға ұшыратты. Қазақ байларының халыққа жасаған қайырымдылығы мүлдем есепке алынбады.

Оған дәлел: 2021-2022 жылдарда Гурьев уезінде болған ашаршылыққа байланысты Плотивинск, Ақжал, Бестөбе болыстарының байларын 1921-1922 жылдары кеңес үкіметі өзінің «батыл» шешімімен ашыққан адамдарға көмектесуге тіркеп, олардың жандарын сақтап қалуға пайдаланыпты. Ол жөнінде Облыстық архивтің № 109 қорының №№ 31, 32, 37 істерінде мәліметтер бар. Мысалы, 1922 жылдың тамыз айында Гурьев уезі Плотивинск болысының № 11 ауылының ашаршылыққа ұшыраған 160 тұрғынының тізімі жасақталып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге сол жердің байлары Жұбанов Есімді, Ертілеуов Көбенді, Жұбанов Есенкелдіні, Балмұқанов Ерниязды, Асаубаев Қолбекенді, Қатимиров Ақбайды, Бекешев Сакенді, Дүйсалиев Төкешбайды, Кенғанов Махамбетті, Макенов Избанды, Қарабалин Нұрды, Биманов Шәріпті, Есниязов Тынымқұлды, Жанғалиев Қапалыны, Аймағанбетов Сабитті, Аймағанбетов Кенжені әрқайсына 5-10 отбасыны асырауға міндеттеген. Мысалы, Жұбанов Есімнің қамқорлығында Алмағанбетов Баймұқан, Жолдыбаев Ахмет, оның әйелі Зүбайда, Жолдыбаев Бөрібай, әйелі Збира, баласы Есмағанбет, қызы Әлия болса, оның туысы Ескелді Жұбановтың «мойынына» мына ашыққандарды ілген: Ібішев Сайлау, Жұманов Қазбек, Жұманов Қазғұл, Фамилиясы белгісіз Темірбай, Есов Жадай, оның әйелі Зағипа, Исов Қойшыбай, Исов Накен, Отанов Құлымбет, оның әйелі Қапиза, Қожамқаев Тасбай, оның әйелі Сұлу. Осылай жалғасып кете береді... Келесі 1922 жылдың 12 мамырында жасақталған ашыққандар мен оларды құтқарған байлардың тізіміне Гурьев уезі № 1 ауылының азаматтары енген. Бұл ауылдың ашыққан 61 азаматына азық-түлік беруге Амандосов Бошан, Тыныштықов Дошан, Есетов Сәлім, Ибраев Нарынбай, Оразов Тәжігерей, Беркетов Бисембі, оразов Сембай, Тілегенов Жұман, Қобдабаев Базар, Тәжіғалин Мұрат, Пұсырманов Бисен, Көлеков Шынтас, Исатаев Жұма, Жалғасов Шора, Жалғасбаев Өтеғұл есімді бай азаматтар тіркелген.

1922 жылы Гурьев уезі Ақжал болысы № 2 ауылының ашыққан 75 азаматына сол өңірдің ауқатты азаматтары Төребеков Бөкенді, Қарабасов Құтқұлды, Қарабасов Сұлтанды, Жарықов Қанатты, Мырзаев Әмірді, Жаналиев Сарсенді, Жасынов Сағынды, Жаналиевті (аты көрсетілмеген), Алманов Бекқұлды тіркеген.

1922 жылы сол болысқа қарасты № 3 ауылдың ашыққан 67 азаматына көмектесу үшін Қодабаев Дәуітті, Өтемісов Қойбағарды, Алишанов хасанды, Таңбаев Шаштыбайды, Бүркітов

Қабиды, Көшенев Исламды, Бибатов Рахипті, Іргежанов Қайреденді, Жайыновты, Дәулетов Ақанды, Балтабаевты, Қылышбековты, Алиевті, Аманиязов Баймағанбетті, Шойтасов Шағамбетті, Жайкұтов Нұғманды тіркеген.

Сол жылы Ақжал болысының № 4 ауылының 35 азаматына Шорқанбаев Өмірзақ, Бекбосынов Тілеген, Нысанов Махамбет, Махамбетов Жүнісқали, Бурабаев Оспан, Шығанақов Ниязбек, Әбілхайыров Құрман есімді ауқатты адамдар жәрдемдескен.

1922 жылдың 13 тамызында жасақталған Гурьев уезі Бестөбе болысы №3 ауылының ашыққандарының тізіміне 115 азамат еніп, оларға азық-түлік беруге міндеттелген Санбаев Сұймағанбет, Көптілеуов Манабай, Үздібаев Битен, Аманжұсов Бақытжан, Бөриев Жолдыбай, Темірбеков Боран, Жауғаштиев Ізтелеу, Бұқарбаев Рысқали, Үздібаев Қоздыбай, Орысбаев Темірбай, Темірбеков Бесбай, Биманов Сапи тіркелген.

Сол болыстың №4 ауылының ашыққандары мен ауқаттыларының тізімі 1922 жылдың 10 тамызында жасақталыпты.

Бұл ауылда аштыққа ұшыраған 100 адамға азық-түлікпен Самбетов Ақшулақ, Самбетов Боқан, Машанов Бекмұқан, Төлеманов Ағис, Төгілгенев, Атанғарин Мәмбет, Иманқұлов Ернияз, Айтөриев Алпысбай, Айтілесов Рақым есімді көмектескен.

Бестөбе болысының № 5 ауылында 1922 жылы тамыз айында тізімде көрсетілген 90 ашыққан адамдармен өздерінің қолдағы бар азық-түлігімен Мамбетниязов Машкерім, Кешербасов Сарық, Қазиев Жанай, Алжаров Ақуан, Айтенов Қазі, Сарбөпиев Байгелді, Есов Бисекен, Тілеубаев Тілепберген, Қарағолов Алтынбай, Жорамұратов, Өтекенов Қауеп, Аманбаев Нұрғали, Қыбалиев Ербаксық есімді ауқатты адамдар бөліскен.

Сол болыстың № 6 ауылында ашыққандардың 1922 жылдың 10 тамызында тізімі жасақталып, оған енген 122 адамға Жанайбаева Атабике, Жанайбаева Шағира, Мұқанов Оразбай, Соқырсариев Қапан, Майғанов Бимұқан, Шакиров Ермұқанбет, Қарабаев Ожамбай, Қарабаев Жақия, Ниязова Аққыз, Наурызов Ораз, Сұлсейітова Айтжан, Қарымсақов Бижан көмектескен.

Бестөбе болысының № 8 ауылында 1922 жылдың тамыз айында 158 ашыққан адамның тізімі жасақталып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге Қалбаев Сары, Бітімбаев Ақтан, Наурызов Жұбанияз, Құтжанов Жұман, Жанаев Сисенбай, Есетов Әділ, Аманиязов Қосымбай, Қошанов Мыңбай, Аманшиев Өсербай, Тажиева Мүріпа, Ищанов Төлен, Сауанов Есенғазы, Тажиев Әбіш беркітіліпті.

Келесі тізімге 1922 жылдың 6 тамызында Бестөбе болысының №9 ауылының 104 тұрғыны енгізіліп, оларға көмектесу үшін Жанадилов Күнбай, Асекнов Лекер, Кеңесбай, Шонке, Мұқан, Аманов Мырзақұл, Иманов Жұмағазы тіркелген.

1922 жылдың 7 тамызында жасақталған тізімге болыстың №2 ауылының 141 ашыққан адамы енгізіліп, оларды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін Наурызов Абдрақман, Ершіманов Дүйсен, Наурызов Абат, Ботаев Тұрыш, Аманиязов Шоқпар, Шолпанов, Қауақов Қазбай, Бірманов Оңайкұл, Бірманов Жаманқұл, Жаманов Төлеу, Құлмағанбетов Сары міндеттелген.

Барлығы Гурьев уезі бойынша ашыққан 1285 адамға 149 ауқатты, бай адам қол ұшын беріпті. Осы болыстарда ашаршылыққа ұшыраған адамдарға өздерінің мал өнімдерімен бөлісіп, халықтың жанын сақтап қалған ауқатты адамдардың кейінгі тағдыры белгісіз. Ол адамдарды сайлау құқынан айырғаны туралы облыстық архивте мәліметтер сақталмаған. Бірақ, мал бағып, қарапайым малшы болғандардың 84-ін сайлау құқынан айырған кеңестік үкіметтің бай адамдарды сайлау құқынан айырмай тыныш қалдырды деуге сену қиын. Небәрі 15-20 ірі қарасы бар адамдардың өздерін байлардың қатарына жатқызып, сайлау құқынан айырған. Яғни, аз-кем күнкөрісі үшін, бала-шағасын асырауға қажетті 15-20 ірі қарасы бар адамдардың барлығы байлардың қатарына жатқызылып, олардың бәрін сайлау құқынан айырған. Мысалы, №3-қордың тек бір ғана №3-ші ісіне жасалған анализ мәселе бойынша төмендегі нәтижені көрсетті:

Барлығы бұл істе сайлау құқынан айырылған 1292 адам тіркелген.

Рақуша ауылының 1-ауылы бойынша барлығы 49 адам, олардың бәрі қазақ, айыру себебі-малшылар, асыраудағылар, ақсақалдар.

2-ауыл: 27-адам, бәрі қазақ, малшылар, асыраудағылар.

3-ауыл: 21-адам, бәрі қазақ, айыру себебі – 4-бай, 2-молда, 4-кулак, 5-бұрынғы старшын, аппаратта болғандар, 6-асыраудағылар.

- 4-ауыл: 45-адам, бәрі қазақ, 19-бай, 3-молда, 1-кулак, 2-сот, старшын, 20-асыраудағылар.
5-ауыл: 16-адам, 10-бай, 2-молда, 4-асыраудағылар.
6-ауыл: 19-адам, 16-бай, 2-молда, 1-старшын.
7-ауыл: 52-адам, 34-бай, 3-болыс, сот, старшын, 3-малшы, 2-молда, 2-саудагер, 8-асыраудағылар.
Сокол болысы: 6-адам, 1-бай, 1-байдың құйыршығы, 2-малшы, 1-молда, 1-саңырау.
6-ауыл: 6-адам, 1-бай, 3-молда, 1-малшы, 1-есі ауысқан.
7-ауыл: 4-адам, 2-бай, 1-молда, 1-саңырау.
8-ауыл: 12-адам, 2-малшы бай, 3-молда, 1-тыңшы, 1-қанаушы, 1-приказчик, 3-саудагер, 1-етші.
9-ауыл: 2-жандармерияда, болыстың аудармашысы болған, 6-қанаушы бай болған.
10-ауыл: 2-бай, 5-патшаға қызмет еткен адам, 2-молда.
11-ауыл: 12 адам: 8-бай, 3-сопы, молда, 1-қажы.
12-ауыл: 30-адам, 14-бай, 9-сопы, молда, 3-болыс, старшын болған, 2-малшы, 1-мал ұрлаған, 1-сиқыршы.
13-ауыл: 7-адам, 4-қажы, 1-сопы, 1-бұрынғы старшын, 1-бұрынғы сот.
14-ауыл: 7-адам, 5-молда, 2-бұрынғы старшын.
15-ауыл: 8-адам: 2-бай, 2-қажы, 1-молда, 1-мал ұрысы, 2-бұрынғы старшын.
16-ауыл: 2-бұрынғы старшын, 6-сопы, молда.
17-ауыл: 10-адам: 3-бұрынғы старшын, сот, 4-молда, сопы, 1-алыпсатар, 1-ақсақал.
18-ауыл: 20-адам. 4-бай, 6-рулар арасына жік салушы, 5-бұрынғы сот, болыс, 5-қажы, молда.
Ембі болысы бойынша 1-ауыл: 8-адам, 3-молда, 2-бұрынғы шенеунік, 3-бай.
2-ауыл: 5-адам, руға ықпалды – 1 адам, кулак-1, молда-1, пара алған-1.
3-ауыл: 10-адам, 8-молда, бай-1, бұрынғы сот-1.
4-ауыл: 14-адам, 1-болыс, 12-бай, 1-кулак.
5-ауыл: 16-адам, 6-кулак, 3-бұрынғы старшын, жағымсыз элементтер -7.
6-ауыл: 13-адам, 7-молда, 2-сотталған, 2-ұрыны жасырған, бұрынғы сот-2.
7-ауыл: 10-адам, 8-бұрынғы патша шенеуніктері, 2-молда, қажы, сопы, 1-сенімсіз элемент, 1-кулак.
8-ауыл: 3-адам, 3-бұрынғы патша шенеуніктері.
9-ауыл: 12-адам, 5-бұрынғы болыс, старшын, 5-молда, қажы, сопы, 1-кулак.
10-ауыл: 11-адам, 3-молда, 5-бұрынғы болыс, старшын, сот, 2-малшы, 1-алып сатар.
11-ауыл: 5-адам, 2-молда, бұрынғы сот – 1, 2-мал ұрлаған.
12-ауыл: 10-адам, 9-молда, 1-старшын.
13-ауыл: 7-адам, 2-молда, 3-бай, 1-бұрынғы сот, 1-болыс.
14-ауыл: 14-адам, 7-адам, 7-молда.
15-ауыл: 10-адам, 4-бұрынғы старшын, 1-бай, 2-молда, 3-жағымсыз элемент.
16-ауыл: 16-адам, 8-молда, 4-бұрынғы старшын, 1-бай, бұрынғы сот-2, 1-жағымсыз элемент.
17-ауыл: 5-адам, бұрынғы старшын-3, 2-молда, 18-ауыл: 17 қазақ, 24- татар, 41-орыс, 72-саудагер, 2-молда, 3-кулак, бұрынғы старшын-1, балық сатушы-1, аушы-3.
Қарасама болысы, 1-ауыл: 5-адам, 1-бұрынғы старшын, 4-есі ауысқан.
2-ауыл: 7-адам, қарттықтан ұмытшақ-4, старшын-1, 1-соқыр, 1-есуас.
3-ауыл, 1, 1-мал ұрлаған.
4-ауыл: 2-адам, 1-старшын, 1-қанаушы.
5-ауыл: 2-адам: 1-сыйқыршы, 1-қанаушы.
6-ауыл: 1-адам, 1-бұрынғы болыс.
Есбол болысы, 1-ауыл, 5-адам, 1-бұрынғы сот, 1-молда, 1-ұры, 1-бай, 1-сотталған.
2-ауыл: 5-адам, 1-молда, 3-бай, 1-старшын.
3-ауыл: 6-адам, бәрі бай.
4-ауыл: 4-адам, бәрі бай.
5-ауыл: 6-адам, 2-молда, 4-бұрынғы старшын, сотты болғандар.
6-ауыл. 1-адам – бұрынғы болыс.
7-ауыл: 2-адам, 1-сот, 1-болыс.

- 8-ауыл: 3-адам, 1-бай, 2-малшы.
Қызылқоға ауданы, 11-ауыл: 17-адам, 6 малшы, 3-алыпсатар, 3-мал ұрлаған, 3-бай, 2-партияда болған.
12- ауыл: 2-адам, 1-бұрынғы пристав, 1- 1-молда.
13- ауыл. 2-адам, 1-бай, 1-молда.
Ақжал болысы, 1-ауыл, 9-адам, 7-бай, бұрынғы болыс – 1, 1- молда.
2-ауыл: 26-адам, 17-бай, бұрынғы сот, старшын, болыс-5, 3- молда, 1-алыпсатар.
3- ауыл. 2-бай.
4- ауыл: 7-адам, 3-бай, 3 бұрынғы сот, болыс, старшын, 1-кулак.
5- ауыл. 14-адам. 10-бұрынғы болыс, старшын, сот, 4-бай.
6- ауыл: 21-адам, 9-бай, 8-бұрынғы старшын, сот, 4-молда.
7-ауыл: 11-адам, 6- бай, бұрынғы старшын-2, 2- сотталған, 1-саудагер.
8- ауыл: 14-адам, 3-бұрынғы патша шенеуніктері, 5-бай, 3- молда, 3-кулак.
9- ауыл: 4-адам, 3- бай, 1- сотталған. 10- ауыл: 18 адам, 11- бай, 3- қажы, молда, 3-кулак.
10-ауыл: 18- адам, 11- бай, 3- қажы, молда, 4- сотталған. 4- бұрынғы сот, старшын.
11-ауыл. 13-бәрі бай.
12-ауыл: 7-адам, бұрынғы старшын-2, 2- бай, 2- малшы, 1- қажы.
Ембі-Атырау болысы, 1-ауыл: 25-адам, 9- бай, 12-адам көтеріліске қатысқан, 4-Адай уезіне өтіп кеткен.
2- ауыл. 19-адам, бәрі бай, сот болған, көтеріліске қатысқан.
3- ауыл: 17-адам, 13- бай, 2-сотталған, 1-молда, 1-алыпсатар.
4- ауыл 34-адам, 15- бай, алыпсатар, қанаушы, 2-кулак, 2- молда, 15-көтеріліске қатысқан.
Ембі-Атырау болысы, 5-ауыл: 17-адам, 14- бай, 1-молда, 2-алыпсатар.
6-ауыл: 24 –адам, 19-бай, 2-бұрынғы болыс, 1-алыпсатар, 1-молда, 1-бұрынғы старшын.
7- ауыл: 17- адам, 13-бай, 2-алыпсатар, 1- молда, 1- бұрынғы старшын.
Саркөл округі. 3- адам, 3-монах.
2- ауыл: 8- адам, 1-священник, 2-офицер, 1-сотталған, 4-саудагер.
3- ауыл: 7- адам, 1-бай, 4-кулак, 2-совет үкіметіне қарсы элемент.
4- ауыл: 5- адам, 2-контрреволюционер, 1-кулак, 2-қанаушы.
5- ауыл: 1- адам Толстов бандасына қатысқан.
6- ауыл: 1- молда.
7- ауыл: 12- адам, 1- бұрынғы старшын, 6- мал ұрлаған, 2- молда, 2- алыпсатар, кулак.
Кеңарал ауылдық советі. 6- адам, 3- сотталған, 3-кулак.
Кандауыр ауыл советі. 13- адам, бұрынғы офицер-3, саудагер-2, сотталған-1, кулак-3, есуас-1, сыбырлағыш-1, молда-1.
Редут ауылдық советі-32-адам, үкіметке қарсы-2, пара алған-1, кулак-1, сотталған-5, Толстов армиясында болғандар-23.
Жаманқала селолық советі, Тополи болысы, 12- адам, священник-1, саудагер- 7, қанаушы-1, сенімсіз-2, кулак-2.
Бақсай селолық советі. 24-адам, 14-қанаушы, 2-кулак, бұр. офицер-2, 2- сатушы, ақ бандит-5.
Карманов селолық советі: 9 адам, 3- саудагер, 3- священник, молда-1, сотталған-2.
Тополи селолық советі: 15- адам, свящ. - 2, алыпсатар-5, қанаушы-3, антисоветчик-5.
Зеленый селолық советі: 43- адам, 5- буржуй, 6- ірі мал иесі, атаман-2, қанаушы-4, саудагер-12, асырауда-14.
Өрлік селолық советі: 11-адам, священник-1, асырауда-3, ақтарда болған-1, 3- сотталған, саудагер-3.
Кулагино селолық советі. 13- адам, діни адамдар – 6, асырауда – 1, 6- қанаушы.
Горы селолық советі: 6- адам, 2- сотталған, 3- советке қарсы, 1- саудагер.
Краснояр селолық советі: 7- адам, ықпалды адам-2, сотталған-1, священник-2, прапорщик-1, молда-1.
Доссор селолық советі: 23- адам, саудагер-18, священник-3, прапорщик-1, молда-1.
Ракуша селолық советі: 6- адам, 1- прапорщик, 1- священник, 4- алыпсатар.
Гурьев қалалық советі: 33- адам, 1-діни қызметкер, 32- саудагер.

Барлығы бұл істе сайлау құқынан айырылған 1292 адам тіркелген. Олардың ішінде 187 адам бай деп көрсетілген. Бұл барлық айырылғандардың 14,4 пайызын құрады. Әрине, бұл асыра сілтеушілік еді.

Мысалы, Теңіз ауданы бойынша тәркілеуге Танашевтар, Самиевтер, Құрманбаевтар, Әлиевтар отбасылары, барлығы – 15 отбасы түсті (АОМА, 2: 3).

Сайлау құқынан айырылған орыс «ақсақалдарына» байланысты мынаны айту керек: Гурьев уезіндегі орыс ұлтына жататын тұрғындардың басым көпшілігі ол жылдары казактар болған. Қазактарға да, казактарға да Кеңес өкіметі жұмсартып айтқанның өзінде жылы шыраймен қарамағаны белгілі. Бұл жағдай азаматтардың кейбір санаттарын сайлау құқынан айыру кезінде айқын көрініс тапты.

1923-1927 жылдары Гурьев округі бойынша айырылғандарға келетін болсақ, бұл тізімге енген адамдар шеңберінің Совет Одағының басқа территорияларымен салыстырғанда әлдеқайда кеңдігімен және әртүрлілігімен ерекшеленді. Шамасы, жергілікті билік сол кезде «Орманды кесу кезінде, жаңқалар жан-жаққа ұшады» қағидасын ұстанса керек. Өзіңіз бағалаңыз: Азаматтарды сайлау құқынан айыру туралы 1918 жылы шыққан РСФСР-дың Заңы бойынша халық арасындағы тек қана 6 категорияны сайлау құқынан айыру белгіленген болатын. Ал жергілікті шенеуніктердің әпербақандығының нәтижесінде 1927 жылы Гурьев уезінде халықтың 32 категориясына жататын барлығы 3 мыңнан астам сайлау құқығынан айырылды. Бұлар: кулак-аткамінерлер, бай-қанаушылар, еңбексіз табыстарға өмір сүретін адамдар, бұрынғы офицерлер, бақсылар, Кеңес өкіметіне қарсы үгітшілер, асыраудағы адамдар, «айналасындағы халықты құлдыққа түсірген адамдар», саудагерлер, діни қызметкерлер, молдалар, псаломшылар, сотталушылар, софылар, «ақсақалдар», қасапшылар, алыпсатарлар, қажылар, азаншылар, есі ауысқандар және басқалар. Кеңес мемлекетінің жаулары деп саналғандармен қатар, барлық жағынан алып қарағанда ешқандай зияны жоқ еңбек адамдары да, мысалы, малшылар, ақсақалдар, қасапшылар, азаншылар, байлар, байлардың "құйыршықтары", бірнеше әйелі бар ер адамдар сайлау құқығынан айырылды.

Гурьев қаласы бойынша 291 адам сайлау құқығынан айырылды. Оның ішінде қазақтар – 80, орыстар – 180, татарлар – 31. Новобогат ауданы бойынша-356 адам сондай жағдайға ұшырады. Ауданның ұлттық құрамы сол кезде біртекті болды, яғни ол тек қазақтардан тұрды. Сол кезде құрамында 18 ауыл болған Ембі ауданы бойынша 607 адам сайлау құқығынан айырылды. Оның ішінде қазақтар – 554, қалғандары-орыстар мен татарлар. Ембі-Атырау болысы бойынша – 219 адам, Ақжал болысы бойынша – 100 адам, Сокол болысы бойынша – 155, Ракуша болысы бойынша – 343, Кеңөзек кеңесі бойынша – 38, Сартөбе болысы бойынша – 125, Жаманқұл ауылы бойынша – 180, Жұлдызқұдық ауылы бойынша – 63, Айбас ауылы бойынша – 69, Қарасапар болысы бойынша – 100, Доссор кәсіпшілігі бойынша – 102, Қызылқоға болысынан – 332, Саркөл болысынан – 188, Есбол болысынан – 318 адам сайлау құқығынан айырылды. Гурьев округі бойынша барлығы 3586 адам сайлау құқығынан айырылды (АОМА, 2: 3).

Сайлау құқығынан айырудың шаралары 18 жыл бойы 1936 жылы халық арасында Сталин деп аталған КСРО-ның жаңа Конституциясы қабылданғанға дейін жалғасты.

2. Аймақ азаматтары үшін сайлау құқығынан айыру саясатының әлеуметтік-экономикалық салдары

Сайлау құқығынан айыру Гурьев округі жұртшылығы үшін жай ғана қарапайым формальды шара болған жоқ, өйткені онымен бірге адам бұрын пайдаланып келген барлық құқықтар мен әлеуметтік артықшылықтарды пайдалану мүмкіндігін жоғалтты. Сайлау құқығынан айырылған адамдар мемлекеттік мекемелерге жұмысқа қабылданбады, ал олардың отбасы мүшелері оқу орындарына, партияға және комсомолға қабылданбады. Айырылғандар колхоздарға алынбады, олар кооператив, артель мүшесі бола алмады, ал салық салу кезінде оларға «қатаң тапсырма» берілді. Ал бұндай жағдайдың Атырау өлкесінің тұрғындары үшін қаншалықты ауыр болғанын көзге елестетуге болады, өйткені ол кезде колхоздардан басқа, сол қиын 30-жылдары жұмыс таба алатындай басқа бірлестіктер болған жоқ. 1918 жылы карточкалар жүйесі енгізілгеннен кейін, айырылғандар карточкалар ала алмады және азық-түлік өнімдерін коммерциялық бағамен сатып алуға мәжбүр болды, «жығылғанға жұдырық» дегендей, олар автоматты түрде зейнетақы мен жәрдемақылардан да айырылды. 1929-1930 жылдары мемлекеттік мекемелерде айырылған адамдарды және басқа «әлеуметтік тұрғыдан

бөтен» адамдарды аластау мақсатында «тазарту» жүргізілді. Жоғарыдан берілген нұсқау бойынша ауруханалар мен соттар, тұрғын үй және салық департаменттері, басқа құрылымдар оларға қатысты кемсітушілік саясат жүргізуі тиіс болды. Айырылғандардың «жауапты лауазымдарды атқаруға, сол сияқты халық сотында заседатель, кепілгер, қамқоршы болуға» мүмкіндігі болмады. Олар зейнетақы мен жұмыссыздық бойынша жәрдемақы алу құқығынан айырылды. Сайлау құқығынан айырылғандарға кәсіподақтарға кіруге рұқсат етілмеді, сонымен бірге олар кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдардың басшылығына жіберілмеді. Айырылғандарға азық-түлік карточкалары берілмеді, берілсе де ең төменгі санат бойынша иеленді. Керісінше, айырылған адамдар үшін салықтар мен басқа да төлемдер басқа азаматтарға қарағанда едәуір жоғары болды.

1920 жылы айырылғандарды коммуналдық пәтерлерден, сондай-ақ олардың балаларын мектептерден шығару науқаны басталды. «Айырылғандардың» балаларына бастауыш білімнен жоғары білім алу өте қиын болды. Кеңес өкіметі бірінші кезекте жұмысшылардың балаларына жоғары білім берілетінін, ал «қанаушылардың» балаларына ондай білім соңғы кезекте берілетінін ашықтан ашық мәлімдеді (Русина, 2009). Мұндай адамдарға байланысты жағдайдың барлық трагикомедиясы жоғарыда аталған алалау мен қиыншылықтарды тек айырылғандардың өздері ғана емес, сонымен бірге ешқандай кінәсі жоқ отбасы мүшелерінің де бастарынан өткізгендігінен айқын көрініс тапты. Шын мәнінде, олар айырылғандардың өздеріне қарағанда әлдеқайда көп болды. Мысалы, Гурьев қаласының тұрғыны Пупыкин Липатий қанаушы кулак ретінде көрсетіліп, оның өзінен басқа оның үш ұлы сайлау құқығынан айырылғандар тізіміне кірді: Тимофей, Георгий және Егор. Дәл осындай жағдай Ходиндер, Тошаковтар, Демидовтар, Придановтар, Мустахимовтар, Артамоновтар, Карамышевтар, Ибатуллиндер, Ажикеевтер, Ұзакпаевтар, Липатовтар, Чанпаловтар, Чертихиндер, Зарщикова, Фофоновтар, Өтепбергеновтар, Ротновтар және басқалардың отбасыларына қатысты болды. Новобогат ауданы бойынша бай Әлменов Қали мен оның асырауындағы жары Жансекер, ағалары Бисен мен Кенжеғали, олардың жұбайлары Қарашаш, Жамал, Болған, сондай-ақ олардың анасы Дәметкен сайлау құқығынан айырылды. Сондай-ақ ағайынды Ахмет, Тапеш, Шалақұл, Боқан Далдақовтар және олардың анасы Үнзира мен әйелдері Мақан, Разия, Жұмаш сайлау құқығынан айырылғандар тізіміне енгізіліп, басқа түскен барлық қорлық пен зорлық-зомбылықтарды отағасымен бірдей көрді. Облыс бойынша барлығы асыраудағы 1801 адам сайлау құқығынан айырылды, бұл айырылғандардың 50,2%-ды құрады. Сайлау құқығынан айырылғандардың арасында әсіресе дін жолын ұстанғандар мен байларға және аткаминерлерге деген көзқарас аса жағымсыз болды. Сайлау құқығынан айырылғандардың жалпы санының біріншілері 20,4%, екіншілері – 3,6%, үшіншісі – 9,5% құрады.

Дінбасылар мен діндарларға қатысты қуғын-сүргіндер Кеңес мемлекетінің жалпы жазалау саясатында ерекше орынға ие болды және өздерінің ерекше мақсаттары мен міндеттерін көздеді. Стратегиялық мақсат – діни қалдықтарды толығымен жою болды, ал тактикалық міндет – оларды жоюға жағдай жасау. Большевиктердің жалпы дінге және діни қызметкерлеріне қарсы іс-қимыл бағдарламасын Лениннің Дзержинскийге 1919 жылы жазылған әйгілі хатында ашық көрініс тапқан болатын: «Дін мен поппардан мүмкіндігінше тезірек құтылу керек. Поппар барып тұрған контрреволюционерлер мен диверсанттар ретінде тұтқындалып, барлық жерде атылу керек. Және мүмкіндігінше көбірек. Шіркеулер жабылуға жатады. Храмдардың, шіркеулердің үй-жайлары қоймаларға айналады» (Мир криминала, 2016: 17). Жазалау шаралары тек шіркеулерге ғана емес, мұсылман мешіттеріне де қатысты қолданылды. Қазан төңкерісіне дейін Гурьев уезінде 90-тен астам мешіт пен медресе жұмыс істеді, онда 2000-ға жуық оқушы оқыды. Бұл діни оқу орындарының қызметі XX ғасырдың 30 жылдарына дейін созылды. Алайда, 1930 жылдан 1932 жылға дейін жоғары ұйымдардың нұсқауы бойынша мешіттердің 80 пайыздан астамы жабылды. Олардың көпшілігі мүлде бұзылуға ұшырады (Нағымұлы, 2015: 19).

Архив материалдарынан көрсеткендей, Гурьев уезінде 1928 жылға дейін діни қызметкерлердің 11 санаты сайлау құқығынан айырылды. Олар: молдалар, қалпелер, қазіреттер, сопылар, қажылар, мұқтасибтер, азаншылар, поппар, священниктер, псаломшылар және т.б.

Сайлау құқығынан айырылған діни адамдардың арасында халқына имандылық тәрбие берумен қатар, жоқ-жітік кедейлерге материалдық тұрғыда көмектескені үшін жұртшылықтың

ыстық ықыласына бөленген шын мәніндегі даланың филантроптары болды. Солардың бірі-қазіргі Индер ауданына қарасты Қаңбақты елді мекенінде өмір сүрген Бегіс руының атақты молдасы, сол өңірді жарылқаған аса ірі бай, филантроп 1923 жылы сайлау құқынан айырылған Ажаев Лұқпан еді. 2020 жылы Лұқпанның немересі Атырау университетінің профессоры Қамматов Қазимның аузынан жазып алынған мәліметтер бойынша Ажаев Лұқпан 1857 жылы дүниеге келген. Оның 4 ұл, 4 қызы болған. Мешіт ұстап бала оқытқаны үшін Кеңес үкіметі тарапынан қатаң жазаланған Лұқпанның немерелерінің арасынан кейін республикаға танымал ғалымдар ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Акамедигі, геология-минералогия ғылымдарының докторы Мұфтах Дияров, Атырау мемлекеттік университетінің профессорлары Қатап және Қазим Қамматовтар өсіп шықты. Лұқпан молда өзінің діни білімін Астрахан, Қазан қалаларынан алғаннан кейін жергілікті халықтың балаларын оқыту мақсатында Қаңбақтыда мешіт үйін тұрғызып, онда ұзақ жылдар бойы ұстаздық еткен. Мешіт ғимаратын тұрғызуға қажетті құрылыс материалдарын тастарды, тақтайларды бірнеше жыл бойы Астрахан қаласынан түйе арбамен және шанамен тасытып алдырғаннан кейін сол қаладан жалдап алған орыс шеберлеріне салдырған. Мешіт ғимараты жеке-жеке үш үйден тұрған. Олардың біреуінде молданың жанұясы, екіншісінде жұма сайын халыққа ас беретін орын, үшіншісінде «Қадим» әдісімен бала оқытылған. Қазақ діни ағартушыларының өз халқына, қалың кедей жұртшылығына жасаған жақсылығы мен қайырымдылығын бүкіл әлемнің ешбір елінде аналогы болмаған құбылыс деп қарастыруға болады. Соның жарқын мысалы Ажаев Лұқпанның қызметі еді. Халыққа арнайы салдырған ғимараттың бір үлкен бөлмесінде сиымдылығы 25-30 литр шамасындай тай қазан орнатылып, әрбір жұма күні оған шелпек нан, бауырсақ пісіріліп, намазға келген адамдарға үлестіріліп берілген. Лұқпан атаның салдыған мешіті кеңес үкіметі орнаған кезге дейін жұмыс істеп, 1928 жылы бай-феодалдарды тәркілеу бастағаннан кейін, молданың бүкіл мал-мүлкін тартып алып, мешітті советтік мектепке айналдырған. Ол мектеп 1960 жылдарға дейін жетіжылдық мектеп күйінде жұмыс істеп тұрды.

Лұқпан ата ауқатты адам болған. 1928 жылы тәркілеуге ұшырағанға дейін жеке меншігінде 2500 қой-ешкі, 500 сиыр, 650 жылқы, 170 түйе болған. Солардың бәрін бір күнде тартып алып, кенже ұлы Қабдолмәжиттің алдына салып айдатып Қарағанды жаққа жер аударып жіберген. Сол кезде 21 жаста болған Қабдолмәжит өзіне бейтаныс өлкеде аштан өлген. Ол туралы Қарағанды өңіріне Қабдолмәжитпен бірге жер аударылған Қаңбақтылық жерлесі әкесіне естірткен. Әлгі кісінің айтуынша Қабдолмәжитті соңғы рет көргенде аштықтан құр сүлдесі қалса керек. Бұл кісіні көрген сәтте, аштықтан бұралған жас жігіт, қастарынан жүгіріп өткен мысықты көріп қалып: «Ақа! Ұста-ұста ана мысықты» – деп айқайлап жіберген. Неге екендігі, айтпаса да түсінікті ғой.

1923 жылы Қарабау өңірінде сайлау құқынан айырылып, мал мүлкі 1928 жылы тәркіленген Шауқарұлы Көреғұл мен Көреғұлұлы Патшағұлдың тағдыры туралы Орал қаласының 70 жастағы тұрғыны Сәбен Патшағұлов былай әңгімелейді: «Әкеміз Қойлыбай Патшағұлов 1916 жылы Қарабауда туып өскен. Атасы Көреғұл Шауқаров туралы Сабыр Ғабдолкәрімұлының “Атадан аманат” атты кітабында былай жазылған екен: «Ал Есболай әулетінің атадан балаға мұра болып келе жатқан, аты аңызға айналған байлығы советтік дәуірге міні құрамай жетті. Кешегі байларға қасқырша шапқан заманда мал-мүлкі талан таражға түсіп, тағдыры тәлкек болған Құрық, Дәулетияр, Көреғұл, Байбосын, Тәлкен секілді Қарабау өңірінің ірі байлары да осы әулеттің өкілдері”. Көреғұл атамыз – сол Есболайдың ұрпағы.

Табылды, Итемгеннен Қара туды,

Қалдыбай, Қабыл, Мәтен және туды.

Ар жағы Есболайдан бермен қарап

Аузына әлі жұрты қаратулы, - деп, арғы аталарымызды Мұрат Мөңкеұлы жазып кеткен. Қарадан – Дәрі, Есет, Сары, Қамбар, Бөкенбай, Жанғұтты. Есеттен – Шауқар, Шауқардан – Көреғұл. Көреғұл атамыздың қай жылы туып, қай жылы дүниеден өткені туралы менің қолымда деректер жоқ. 1903-1908 жылдары Қарабауда болыс сайланған. Көреғұл атамыздан Патшағұл, Көбеген, Әмір атты үш ұл қалған. Көбеген атамыздан ұрпақ жоқ. Әмір атамыздан жалғыз Сәлима атты апамыз болды; қазір дүниеден өтті. Патшағұлдан – Ораз, Қойлыбай, Қамима қалды. Ораз атамызды Патшағұлдың інісі Көбеген, бала болмағандықтан, бауырына

басқан. Олардан тараған ұрпақтар Батыс Қазақстан облысында тұрады. Патшағұлдың жалғыз қызы Қамимадан Шапих атты ұл қалды, олардың ұрпақтары Атырауда тұрады.

Көреғұл атамыз 1928 жылы кәмпескеге іліккен. Көреғұл атамызбен бірге Патшағұл да кәмпескеленген сияқты. Әкелі-балалы Көреғұл мен Патшағұлды малын тартып алып, өздерін жер аударып жіберген. Ол жақтан менің арғы атам Көреғұл қайтып келіп, соқа басы Гурьев қаласындағы құдасының үйінде қайтыс болыпты. Ал өзімнің атам Патшағұл елге оралмаған, сол кеткеннен мол кеткен. Елде қалған ұрпақтары «болыстың, байдың балалары» деген сылтаумен қуғын көреді. Қиындық көрген ағайындар Қарабаудан көш бастап, Орал өңіріне келеді. Сол айдауға кеткен аталарым Шауқаров Көреғұл мен оның ұлы Патшағұлдан хабар болған жоқ. Әкеміз, кете-кеткенше, тіл жарып, ештеңе айтпады. 1970 жылы дүниеден озды. Сол кісілер туралы архивтен қалған деректер болса, ақталса деген ойларым бар».

Дауыс беру құқығын жоғалту көптеген азаматтар үшін үлкен соққы болды. 1923 жылдан бастап дауыс беру құқығынан айырылғандарды коммуналдық пәтерлерден шығару, сондай-ақ балаларын мектептерден шығару науқаны басталды. Сонымен бір мезгілде бай феодалдарды тәркілеу, діни қайраткерлерді қудалау, көшпелі және жартылай көшпелі отбасыларды отырықшылыққа күштеп айналдыру, қазақ зиялыларын саяси қуғын-сүргінге ұшырату шаралары қатар жүргізіліп, 1929 жылдан 1933 жылға дейінгі осы репрессиялық шаралардың және алапат ашаршылықтың нәтижесінде қазақ халқы 3,5 миллион ұлы мен қызынан айырылды (Вопросы истории, 1989: 7).

Комиссия жұмысының басты бағыттарының бірі – еліміздің тәуелсіздігі мен тұтастығы үшін күрес жолында жазаға ұшырағандарды анықтай отырып, оларды толықтай ақтау болып табылады. Осы мәселеге байланысты Атырау өңірлік комиссиясы құрамында жұмыс істеудің барысында облыстық мұрағаттың №2 қорының № 6 ісінен 1923 жылы сайлау құқығынан айырылған тұлғалар тізімін зерттеу кезінде Алашорда қозғалысына және «контрреволюциялық бүлікке» қатысушылардың, бұрынғы ақ офицерлер мен болыстардың, старшиналардың, кулактардың, барлығы 280 адамның аты-жөні берілген ерекше құжатты кездестірдік. Олардың 33-і бұрынғы ақ армияның офицерлері, шіркеу қызметшілері, кулактар, 40-ы қылмыскерлер, ақ армияда болғандар, саяси тұрғыдан сенімсіз адамдар, бұрынғы приставтар, полиция қызметкерлері, охрнкада қызмет еткен адамдар, 20-сы ақ патшаның шенеуніктері болғандар, 16-сы «жарамсыз элементтер», 36-сы 1921 жылы контрреволюциялық бүлікке қатысқандар, 30-ы әртүрлі контрреволюциялық элементтер, 13-і байлар, ақсақалдар, патша үкіметі кезінде болыс, сот болғандар, 57-сі байлар, ақсақалдар, болыстар мен старшындар, 35-сі бұрынғы алашордашылар деп көрсетілген (АОМА, 2: 6). Осы тізімге енген азаматтардың ішінде тұлғасына «жарамсыз элемент» деген айып тағылған Сергей Иванович Сухарев пен Батыс Алашорда үкіметінің мүшесі болған Мұқаметжан Шонбасовтан басқасының ақталғандығы туралы мәлімет жоқ. Бірақ, Мемлекеттік комиссияның ұстанымына сәйкес бұл 278 адамның бәрі де ақталады. Яғни, олардың ұрпақтары ата-бабаларын ақтау үшін арыз немесе өтініш беріп, жоғары органдардың есігін тоздырып жүрмейтін болады деп сенгіміз келеді. Сонда бұл мәселенің анық, қанығына жету үшін бірталай уақытымыз бен жігер-қайратымызды, денсаулығымызды сарп еткен біздің де еңбегіміз ақталады деп ойлаймыз.

Сухарев 1938 жылы атылып, 1958 жылы ақталды. Атырау өлкесінің халық ағарту саласының дамуына өлшеусіз үлес қосқан осы екі ұстаздың өмір жолы өскелең ұрпаққа үлгі болатыны анық. 1893 жылы Гурьев қаласында туған Сергей Иванович Сухарев 1938 жылы мұнай техникумында химия пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеп жүрген кезінде Ішкі істер халық комиссариатының Батыс Қазақстан облысы бойынша басқармасы үштігінің шешімімен РСФСР ҚК-нің 58-2,6,8,11-баптары бойынша ең жоғары ату жазасына кесіліп, үкім 1938 жылы 23 қазанда орындалды. Облыстық сот қаулысымен 1958 жылы 1 қарашада ақталды (Нағымұлы, 2015: 19).

«Саяси тұрғыдан сенімсіз адамдардың тізіміне» енгізілген екінші мұғалім Шонбасов Мұқаметжан туралы 2004 жылы «Өлке» баспасынан шыққан Атырау облысы мұғалімдері энциклопедиясының 1-томында мынадай мәліметтер берілген: «Шонбасов Мұхамеджан Шонбасұлы 1887 жылы Қызылқоға ауданы Қарабау елді мекенінде дүниеге келген. Педагогикалық қызметін 1910 жылы Орынбор қаласындағы екі жылдық мұғалімдер дайындайтын орыс-қырғыз училищесін бітіргесін бастаған. 1919 жылға дейін Қызылқоға өңіріндегі мектептерде мұғалім болған. 1919 жылы Сағыз уездік жер басқармасына сайланған.

1919-1927 жылдары Кеңестік мектептерде мұғалім, 1927 жылы Қызылқоға ауылдық кеңесінің төрағасы, 1928-1931 жылдары аудандық білім бөлімінің инспекторы, 1931-1932 жылдары Доссор аудандық білім бөлімінің инспекторы, 1932-1934 жылдары Гурьев қалалық ағарту бөлімі бастығының орынбасары, 1934-1937 жылдары Ганюшкино орталау мектебінде мұғалім, оқу ісінің меңгерушісі қызметтерін атқарды. 1937-1939 жылдары Кеңестік басқару жүйесі тарапынан жазықсыз саяси қуғын-сүргіндерге ұшырағандар қатарында болды. 1939-1942 жылдары Балықшы ауданы Кеңезек орта мектебінде мұғалім, 1942-1943 жылдары Ракуша орталау мектебінде оқу ісінің меңгерушісі, 1943-1948 жылдары Кеңезек орта мектебінде мұғалім болды. Ұстаздық еңбегі «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы айбынды еңбегі үшін» медалімен және «Қазақ ССР-нің халық ағарту ісінің үздігі» белгісімен атап өтілді» (Нағымұлы, 2004: 52). 1919 жылы Батыс Алашорда укіметінің құрамында Сағыз уездік жер басқармасының бастығы болып тағайындалуы мұғалімнің кейін советтер тарапынан қуғындалуына негіз болса керек. 2-қордың 6-шы ісінде көрсетілген «Сенімсіз адамдардың тізімінде» Шонбасовпен бірге еліміздің тәуелсіздігі үшін күрескен 35 алашордашының аты-жөндері көрсетілген. Оларды сол үшін сайлау құқынан совет үкіметі айырған. Олар: Кермеқас болысынан Сарбаев Ерғазы, Қосмағанбетов Саташ, Шолаев Қосжан, Шолаев Сакен, Айдиатов Қуаныш, Дүйісалиев Бажбай, Құлжанов Қожа, Қызылқоға болысынан Шонбасов Мұқаметжан, Нұрмұқаметов Ихсан, Қабылбаев Оңайғали, Аманов Ғатау, Қабағанбетов Иса, Тұрақбаев Иман, Садықбаев Таутан, Жасбергенов Айтжан, Исабаев Қалан, Ильясов Шайқы, Токбаев Тұрлы, Әміров Балтағали, Медетов Сайқан, Жарылғазинов Зилман, Жоланов Жұмағали, Нұғманов Әмірғали, Иманғалиев Ишан, Манаев Бекмұқамед, Медетов Таяған, Медетов Рахмет, Еспаев Ислам, Какимбеков Мырза, Абдуалиев Табыс, Берниязов Сабит, Мергенов Қуанғали, Самарбаев Сайын, Альзияров Қуаныш, Ғабдрахманов Абанту (АОМА, 2: 6). Бұлардың бәрі ақтауға жатады.

Бұлардан бөлек облыстық архивтің N334 қоры, I-тізбесі, 26-ісінде 1937 жылы Гурьев округі атқару комитетінің төрағасы Орынбаевтың округтік оқу бөлімінің меңгерушісі Цаллаговқа жазған арнайы жазған хатында «сенімсіз, кеңеске қарсы 39 элементтің» аты-жөндері атап көрсетіліп, оларға қатал шараларды қолдану тапсырылған.

Тізімдегі 39 адамның Гурьев қаласынан 15 адам, Гурьев ауданынан 3 адам, Есбол ауданынан 14 адам, Балық құты комбинатынан 2 адам, Теңіз ауданынан 3 адам, Маңқыстау ауданынан 2 адам деп көрсетілген. Орынбаевтың көрсетуінше олардың арасында 11 алашордашы болған.

Атап айтқанда: Орынбаевтың 1937 жылы жазылған хатында Есмурзин Әмірзақ – алашордашы, бай 1929 жылы тәркіленген деп көрсетіліп, Гурьев қаласындағы тау-кен техникумында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берген (Бұдан былай Орынбаевтың мәліметтері берілді).

Ибрашев Қазмұқаш, Алашорданың халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі болған. Муньянов Құсайын, алашордашы, бай, топтастырушы, мұғалім болып жұмыс істеді. Өстеміров Аманғали, алашордашы, бай, қазақ онжылдық мектептің меңгерушісі болып жұмыс істеді.

Қарашин Қазмұқаш, бай, бұрын атқамінер болған, алашордашы Ибрашев, Есмурзиндермен байланыста болған, Сарайшық поселкесі бастауыш мектебінің оқу ісінің меңгерушісі болып жұмыс істеді. Ұйыков Адамбек, бұрынғы алашордашы, қазір Редуть поселкесінде орталау мектептің мұғалімі болып жұмыс істейді. Құдайбергенов Алпан, 11 ауыл мектебінің мұғалімі, байдың ұлы, Кеңеске қарсы элемент, алашордашы Ұзақбай Құлымбетовпен хат алмасқан, делінген.

Елтай мектебінің ұстазы, байдың ұлы Мергенғали Дүйсенғалиев Алаш партиясының құрамында болды. Алашорданың бұрынғы уездік жер бөлімінің басқарушысы Шонбасов Мұхамеджан қазір Ганюшкин орта мектебінің оқу бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істейді. Есмағамбетов Қадырбай, бұрынғы офицер, алашордашы, Форт-Александровск орта мектебінде ұстаздық етті. Таңқыбаев Әбілғали, бұрынғы алашордашыл, болыстың баласы, қазір Форт-Александровскіде мектеп мұғалімі болып еңбек етіп жүр делінген. Аталғандардың көпшілігі 1937-1938 жылдары «халық жауы» аталып, ату жазасына кесілді. Шындығында олар өлкенің халық ағарту саласына өлшеусіз үлес қосқан жандар еді (Нағымұлы, 2015: 21).

Есмурзин Өмірзақ 1896 жылы Батыс Қазақстан облысы Тайпақауданының 16-ауылында ауқатты отбасында дүниеге келген. Өзі анкетада көрсеткендей тәркіленген бай жанұясында туған. 1919 жылы Орынбор педагогикалық училищесін бітіріп, облыс мектептерінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болған.

Бұдан басқа осы архивтік деректердің арасында 1935-1938 жылдары жүргізілген мұғалімдерді аттестациялаудың барысында қала мұғалімдері Есмурзин Өмірзақ пен Ибрашев Қазмұқаш екеуіне жақсы көрсеткіштері үшін әуелі орта мектептің еңбегі сіңген мұғалімі атағын беру туралы шешім шығарылып, кейін 1937 жылы екеуін де «халық жауы» болғандары үшін атақтарын алып, жұмыстан шығарып тастаған. Иә, әділетсіздік мұғалім үшін аз болмаған. Жазалаушылар мұғалімнің 7 баланың әкесі екендігіне де (алды 16-да, ең кішкентайы 6 айлық), ұстаздың отан алдында сіңірген еңбегіне де қараған жоқ. 1938 жылы Үштіктің қаулысымен 10 мұғалімнің бірі болып, ату жазасына кесілді. «Аққа құдай жақ» дегендей, Есмурзин Өмірзақ 1957 жылы 24 қаңтарда Гурьев облыстық Соты Президиумы Қаулысымен толықтай ақталды (Нағымұлы, 2018: 11).

Ибрашев Қазмұқаш Гурьев облысы Қызылқоға ауданының №24 ауылында туған. Халық мұғалімі. 1914 жылы Орынбор мұғалімдер семинариясын бітіріп өзінің туған жерінде, кейін Гурьев қаласында мектептерде мұғалім болып еңбек еткен. 1919 жылы Алашорда үкіметінің Батыс бөлімшесі Жымпитыдан Қызылқоғаға ауысқанда Х. Досмұхамедовтың ұсынысымен сол құрылымның халық ағарту бөлімінің басқарушысы болып тағайындалып, өлкедегі білім саласының ырғақты дамуына өзінің үлесін қосты. Алайда, халық мұғалімінің өмір жолындағы осы кезең кейін советтік жазалаушы органдардың назарына ілініп, 1937 жылы Гурьев балық консервкомбинаты жанындағы фабрика-завод училищесінің оқытушысы болып жүрген кезінде ішкі істер басқармасының үштігінің отырысымен РСФСР ҚК-нің 58-3 статьясы бойынша айыпталып, 1937 жылдың 2-ші қазанында өлім жазасына кесілген. Гурьев облыстық Соты Президиумының 1958 жылғы 20 қазанындағы қаулысымен ақталды. Ибрашев Қазмұқаш Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары халық ағарту ісін ұйымдастырушылардың бірі бола отырып, бұл саланың дамуына зор еңбек сіңірді.

Міне, осындай ауқымды жұмыстарды атқарғанына қарамастан халық мұғалім облыстағы он мұғалімнің бірі болып 1938 жылы атылып кетті (Нағымұлы, 2018: 13). 1958 жылы Ибрашев Қазмұқашты ақтаған Гурьев облыстық Соты Президиумының Қаулысы көрсеткендей мұғалімге небір ақылға сыймайтын пәле-жәлелер жабылған. Мысалы Ибрашев Қазмұқаш 1922 жылдан бастап Сағыз елді мекенінде Совет үкіметін құлату мақсатында құрылған көтерілісшілер ұйымының мүшесі болыпты-мыс. Үштік жауаптаған кезде Ибрашев өз айыбын үзілді-кесілді мойындамаса да, бәрібір ол кісінің өмірін қиған шешімді шығарып тынған.

Орынбасевтың Цаллаговқа берген 1937 жылғы тізімінде, кейін «халық жауы» деген айыппен атылған Алпан Құдайбергеновтың есімі бар. 2004 жылы Алматы қаласындағы «Өлке» баспасынан шыққан «Атырау облысының мұғалімдері» атты энциклопедияда: «Құдайбергенов Алпан Қаражанұлы (1880-1938) Қазақстандағы алғашқы педагогтардың бірі. Ордадағы төрт сыныптық мектепті, 1900 жылы педагогикалық курсты бітірген. 1901 жылы өз жанұясының қаржысына «Тоқсан арал» (Забурында болуы керек) мектебін салдырған, қазақ балаларына орыс тілін үйретуге көп еңбек сіңірген. 1901 жылдан бастап ұстаздық етіп, 1938 жылы «халық жауы» атанып, саяси қуғын-сүргіндердің құрбаны болғанша Теңіз, Новобогат, Махамбет ауданы мектептерінде жемісті еңбек етті» - деп жазылған (Нағымұлы, 2004: 40). Соғыс және еңбек ардагері Қожағалиев Орынбасардың айтуынша, халық мұғаліміне Қазақ ССР-і атқару комитетінің бұрынғы төрағасы Ұзақбай Құлымбетовпен хат жазысқан деген айып тағылып, ұсталып кеткен. Содан асыл азамат еліне оралмады.

Сол кезде оқушы болған Орынбасар ағаның балалық ой-санасында Алпан ұстаз өте сауатты, әділ, тура, бірбеткей адам болған. XX ғасырдың 30-жылдары елде жүргізілген науқандық шараларға (Ірі байларды тәркілеу, ұжымдастыру тағы с.с.) байланысты өзінің пікірін батыл айтуы мүмкін, сол үшін жеккөрінішті болып, бағзы біреулердің жаласынан ұсталып кетуі ғажап емес деп ойлаймыз. 1925 жылы қаңтар айында Москвада өткен бірінші Бүкілодақтық мұғалімдер съезінде Атырау уезінен Алпан делегат болып қатысты.

Таңқыбаев Әбілғали (1903-1938). 1903 жылы Гурьев облысы Жылыой ауданының Жаршық ауыл советінде ауқатты отбасында дүниеге келген. Ол кісі өзі заманының көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарының бірі болды деп айтуға негіз бар. Әбілғали Атырау өлкесінде

алғаш жоғары білім алған адамдардың бірі болды. 1927 жылы Орынбор қаласындағы КИНО-ны (Қазақтың педагогикалық халық ағарту институтын) бітірді.

1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін бірқатар қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов және басқа қайраткерлер тәуелсіз қазақ үкіметін Алашорданы құруға талпыныс жасағаны белгілі. Міне осындай Алаш идеясымен қаруланған зиялылардың қатарында Әбілғали Таңқыбаев та болды. Ол Атырау өлкесінде ұстаздық ете түріп, Мұқамбетжан Шонбасов, Есмұрзин Өмірзақтармен бірге Алашорданың батыс бөлімінің жұмысына араласты. 1919 жылы кеңес өкіметін толық мойындағаннан кейін өкімет тарапынан оларға кешірім жасалды. Содан кейін Әбілғали Таңқыбаев мектеп мұғалімі болып еңбек етті. 1927 жылы Орынбор қаласындағы Қазақтың халық ағарту институтын бітіріп, Холодильник ауылында мектеп мұғалімі болды. Ол мектепте физика, математика, орыс тілі пәндерінен сабақ берді. Алайда 30-жылдардың аяғында совет елінде ұлт зиялыларына, мұғалімдерге, ағартушыларға қарсы саяси қуғын-сүргіндер басталған кезде Әбілғали Таңқыбаевқа жалған айып тағылып, 1938 жылы ішкі істер халық комиссариатының Батыс Қазақстан облысы бойынша басқармасының Ерекше үштігі шешімімен РСФСР ҚК-нің 58-ст.2,10,11 баптарына сай, ең жоғарғы жазаға кесіліп, 1938 жылдың 25 қарашасында атылды. 1957 жылы 24 қаңтарда Гурьев облыстық соты қаулысымен толық ақталды (Нағымұлы, 2018: 20-24). Ия, «Олар ешнәрсені, ешкімді ұмытпаған». Алашорда жұмысына қатысқандарға кезінде 20- жылдары кешірім берілсе де, 37-38 жылдардағы нәубет кезінде солардың істерін қайтадан көтеріп, совет үкіметі аяусыз жазалады. Халық мұғалімі Әбілғали Таңқыбаев аз өмір сүрсе де, көп шаруа тындырған, оның ішінде өлкенің халық ағарту саласына зор үлес қосқан азамат еді. Оның артында талантты ұрпағы қалды. Ұлы Жанша Республиканың экономикасына зор үлес қосқан мемлекет қайраткері дәрежесіне дейін көтерілді, Қазақ ССР-ның министрі болып еңбек етті.

Қортынды. Атырау облыстық мемлекеттік архивінен табылған құжаттардың мәліметтері сол ауыр кезеңде жазықсыз жазаға ұшыраған жандардың өмір жолын анықтауға мүмкіндік берді. Олардың басым көпшілігі әлі ақталған жоқ. Біздің міндетіміз – Президенттің 2020 жылғы қарашадағы № 456 Жарлығына сай ол азаматтарды толық ақтау үшін қажетті ұсыныстарды дайындау болып табылады. Бұл большевиктер тарапынан қазақ халқына қарсы ұйымдастырған нағыз геноцид болатын. Ешбір халық адам баласы жаратылғаннан бері осындай қайғылы сәтті басынан кешкен емес еді.

Бұл туралы айта отырып, азаматтардың сайлау құқығынан айыру Кеңес мемлекетінің өз халқына қатысты ұйымдастырған үлкен террордың прелюдиясы екенін жақсы ұғынып, есте ұстаған жөн. Енді біраз уақыт өткеннен кейін, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру басталып, соның салдарынан Қазақстандағы жаппай ашаршылық ұлттың 60-70%-ын жоғалтуға әкеп соқты. Одан кейін ұлт қаймағын қалқыған 30-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргіндер басталды. Әрине, қазір ешкімнің де қолынан тарихтың тегершігін кері айналдыру келмейтіні алмайтыны анық. Десек те жас буын өткеннің қателіктерін қайталамау үшін өз тарихының қайғылы беттерін жақсы білуі керек. Сервантес айтқандай, «Тарих – біздің іс-әрекеттеріміздің қазынасы, өткеннің куәгері, бүгінгі күн үшін мысал, болашақ үшін ескерту», - болып табылады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53-71.

Атырау облысының мемлекеттік архиві (АОМА). 2-қ. 4-т. 1-іс.

АОМА. 2-қ. 4-т. 3-іс.

АОМА. 2-қ. 4-т. 4-іс.

АОМА. 2-қ. 4-т. 6-іс.

Выборы в Советы по РСФСР в 1927 г. М.: «Власть Советов», 1928. 216 с.

Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. Под ред. В.П. Данилова и др. М.: Изд-во политической литературы, 1989. 525 с.

Мельникова Н.В., Павловский Н.Г., Уральский сборник: История. Культура. Религия. VII. Часть 1. Социально-политическая история. Екатеринбург, Изд-во: Уральский университет, 2009, 204 с.

- Мир криминала. 2016. № 28. С. 17.
- Нағымұлы Ш. Азалы ақ кітап. Белая книга скорби. Фолиант. 2015. 186 с.
- Нағымұлы Ш. Атырау: білімге бастаған жолдар, Атырау: путь к знаниям. Алматы: РИО ВАК РК, 2000. 272 с.
- Нағымұлы Ш. Атырау облысы мұғалімдерінің энциклопедиясы. 2-кітап. Атырау: Өлке, 2004. 287 б.
- Нағымұлы Ш. Батыс өлке тарихының тағылымды беттері. Ақтөбе: «Хабар-Сервис» ЖШС, 2018. 152 б.
- Ресей мемлекеттік қоғамдық-саяси тарих архиві (РМҚСТА). 17-қ.
- Русина Ю.А. «Нет права голоса – нет доверия»: почему лишены ходатайствовали о восстановлении в избирательных правах // Уральский сборник. История. Культура. Религия. Екатеринбург: Издательство Уральского государственного университета, 2009. Вып. 7: В 2-х ч. Ч. 1: Социально-политическая история. С. 192-200.

References

- Abylhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazhastanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. P. 53-71. [in Russian]
- Vybory v Sovety po RSFSR v 1927 g. [Elections to the Soviets in the RSFSR in 1927]. M.: «Vlast' Sovetov», 1928. 216 s. [in Russian]
- Dokumenty svidetel'stvuyut: Iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizatsii. 1927-1932. [Documents testify: From the history of the village on the eve and during collectivization. 1927-1932]. Pod red. V.P. Danilova i dr. M.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. 1989. 525 p. [in Russian]
- Mel'nikova N.V., Pavlovskiy N.G., Ural'skiy sbornik: Istoriya. Kul'tura. Religiya. VII. Chast' 1. Sotsial'no-politicheskaya istoriya. [Ural collection: History. Culture. Religion. VII. Part 1. Socio-political history]. Yekaterinburg, Izd-vo: Ural'skiy universitet, 2009, 204 s. [in Russian]
- Mir kriminala [World of crime]. №28. 2016. P. 17. [in Russian]
- Nagymuly Sh. Azaly aq kitap. Belaya kniga skorbi. [White book of mourning]. Foliant. 2015. 186 b. [in Kazakh, in Russian]
- Nagymuly Sh. Atyrau: bilimge bastagan joldar, Atyrau: put' k znaniyam. [Atyrau: path to knowledge.] Almaty: RIO VAK RK, 2000. 272 p. [in Kazakh, in Russian]
- Nagymuly Sh. Atyrau oblysynun mugalimderinin enciklopediyasy [Encyclopedia of teachers of Atyrau region]. 2-kitap. Atyrau: «Olke», 2004. 287 b. [in Kazakh]
- Nagymuly Sh. Batys olke tarihnun tagylymdy betteri. [Educational pages of the history of the Western region]. Aqtobe: «Khabar-Servis» JSHS, 2018. 152 b. [in Kazakh]
- Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH). F. 17.
- Rusina YU.A. «Net prava golosa – net doveriya»: pochemu lishentsy khodataystvovali o vosstanovlenii v izbiratel'nykh pravakh [“No voting rights - no trust”: why those dispossessed petitioned for restoration of voting rights] // Ural'skiy sbornik. Istoriya. Kul'tura. Religiya. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo gosuniversiteta, 2009. Vyp. 7: V 2-kh ch. CH. 1: Sotsial'no-politicheskaya istoriya. S. 192-200. [in Russian]
- State archive of Atyrau region (SAAR). F. 2. In. 4. C. 1.
- SAAR. F. 2. In. 4. C. 3.
- SAAR. F. 2. In. 4. C. 4.
- SAAR. F. 2. In. 4. C. 6.